

PATRYCJA CZERWIŃSKA

Leibniz-Institut für Bildungsmedien | Georg-Eckert-Institut

KATARZYNA JEŻ

Leibniz-Institut für Bildungsmedien | Georg-Eckert-Institut

STEFFEN SAMMLER

Leibniz-Institut für Bildungsmedien | Georg-Eckert-Institut

MARCIN WIATR

Leibniz-Institut für Bildungsmedien | Georg-Eckert-Institut

NOWY FORMAT MIĘDZYNARODOWEJ WSPÓŁPRACY W ZAKRESIE REWIZJI PODRĘCZNIKÓW: EUROPEJSKIE FORUM NA RZECZ POJEDNANIA I WSPÓŁPRACY W DZIEDZINIE EDUKACJI HISTORYCZNEJ I NAUK SPOŁECZNYCH (EFREC)

A NEW FORMAT FOR MULTILATERAL TEXTBOOK WORK: EUROPEAN FORUM FOR RECONCILIATION AND COOPERATION IN HISTORY AND SOCIAL SCIENCES EDUCATION (EFREC)

ABSTRAKT: Bi- oraz multilateralne działania na rzecz badań nad podręcznikami szkolnymi, planami nauczania i materiałami edukacyjnymi stanęły ostatnio przed trudnym zadaniem w obliczu szerzących się na nowo tendencji nacjonalistycznych i ksenofobicznych oraz konfliktów zbrojnych w Europie. Edukacja musi na te zmiany reagować w miarę szybko i opracować takie formy wymiany doświadczeń i dialogu oraz takie standardy tworzenia materiałów edukacyjnych, które możliwie najlepiej odpowiadałyby nowoczesnym wymogom dydaktycznym. W odpowiedzi na te wyzwania Instytut Leibniza do Badań nad Mediami Edukacyjnymi | Instytut Georga Eckerta w Brunszwiku w Niemczech powołał w 2021 roku projekt Europejskiego Forum na Rzecz Pojednania i Współpracy w Dziedzinie Edukacji Historycznej i Nauk Społecznych (European Forum for Reconciliation and Cooperation in History and Social Sciences Education – EFREC). Forum ma na celu przezwyciężenie fragmentaryzacji działań na rzecz rewizji treści nauczania w Europie oraz stworzenie trwałej formy wymiany i archiwizacji informacji, innowacyjnych projektów i produktów będących efektem bi- oraz multilateralnych badań nad podręcznikami i materiałami edukacyjnymi. W niniejszym artykule autorzy uzasadniają konieczność wzmocnienia i instytucjonalizacji

działań na rzecz bi- i multilateralnych prac podręcznikowych oraz prezentują etapy realizacji tych działań.

SŁOWA KLUCZOWE: podręczniki szkolne, materiały edukacyjne, forum pojednania

ABSTRACT: Bi- and multilateral research on textbooks, curricula and educational materials has recently faced a difficult task in the face of newly spreading nationalistic and xenophobic trends and the return of violent conflict in Europe. The education sector needs to react quickly to these changes and develop new forms for exchange of experiences and the creation of educational products that meet the latest teaching requirements. In response to these challenges, the Leibniz Institute for Educational Media | Georg Eckert Institute of Braunschweig, Germany, established the European Forum for Reconciliation and Cooperation in History Education and Social Sciences Project (EFREC) in 2021. The EFREC aims to overcome the fragmentation of revision activities in Europe and to create a sustainable form of information, exchange and archiving of innovative projects and products of bi- and multilateral research on textbooks and educational media. In this article, the authors justify the need to strengthen and institutionalize efforts for bi- and multilateral textbook work, and present the stages of implementation of these activities.

KEYWORDS: textbooks, educational media, reconciliation forum

Wstęp

Przyszło nam żyć w wyjątkowo niepewnych czasach. Ilość dostępnych informacji często przerasta nasze potrzeby i możliwości percepcyjne; do tego szerzące się w przestrzeni medialnej fake newsy zdecydowanie utrudniają codziennie poruszanie się w gąszczu faktów i pseudofaktów. Tworzy to idealną pożywkę dla teorii popularyzujących widzenie świata w czarno-biały sposób, a to z kolei żyzny grunt dla rozwoju dyskursów nacjonalistycznych w przestrzeni publicznej. Wpływ takich tendencji jest widoczny również w sferze stosunków międzynarodowych. Dotychczasowe bi- i multilateralne formaty dialogu w dziedzinie edukacyjnej konfrontowane są z daleko idącą nieufnością co do jakichkolwiek form ponad- czy międzynarodowej współpracy; niektóre z nich wprost przeżywają kryzys lub tracą na znaczeniu. W kontekście polsko-niemieckim widoczne jest to np. w bardzo rozbieżnych wynikach najnowszego barometru polsko-niemieckiego w odpowiedziach na pytanie o dwustronną współpracę i wzajemne zrozumienie¹. Z drugiej strony szerzy się przez to pewnego rodzaju nieufność do bilateralnych relacji

¹ Por. J. Kucharczyk, A. Łada-Konefał, *Podzieleni Polacy i sceptyczni Niemcy. Wzajemne postrzeganie w kontekście polskiej i niemieckiej polityki historycznej. Barometr Polska-Niemcy 2023. Część druga*, Instytut Spraw Publicznych, Deutsches Polen-Institut, Warszawa–Darmstadt 2023, s. 23–28.

i niechęć do nawiązywania nowych. W takich okolicznościach w dziedzinie edukacji należy zadbać przede wszystkim o kształtowanie umiejętności radzenia sobie z wielością kryzysów, czujnie obserwować rozwój różnych tendencji i reagować na nie w sposób możliwie konstruktywny. Niezmiennie ważne jest bowiem rozwijanie empatii i kompetencji, pozwalających lepiej zrozumieć kompleksowy charakter historii oraz odmienne spojrzenia na fakty historyczne i ich interpretacje. Podręczniki do historii i materiały edukacyjne opracowane jedynie w oparciu o narodowe plany nauczania często nie są w stanie w wystarczający sposób uwrażliwić uczniów na pluralistyczny i wieloperspektywiczny obraz świata. Trudno jest mówić o europejskim pojednaniu, gdy jednocześnie wiedza historyczna na temat naszych sąsiadów jest często niewystarczająca albo po prostu powierzchowna. Europejskie Forum na Rzecz Pojednania i Współpracy w Dziedzinie Edukacji Historycznej i Nauk Społecznych (European Forum for Reconciliation and Cooperation in History and Social Sciences Education – EFREC), inicjatywa powstała w 2021 roku z ramienia Instytutu Leibniza do Badań nad Mediami Edukacyjnymi | Instytut Georga Eckerta w Brunszwiku, odpowiada na ten deficyt poprzez stworzenie pewnego rodzaju „bezpiecznej przestrzeni” do wymiany doświadczeń i nawiązywania dialogu, a także infrastruktury w postaci cyfrowego forum, w którym organizacje dążące do rewizji podręczników szkolnych i tworzące materiały edukacyjne o charakterze bi- lub multilateralnym, opartym na międzynarodowej wymianie doświadczeń, dowiadują się o swoim istnieniu, dzielą się wynikami swojej pracy i doświadczeniami. Ważny w tym kontekście jest wspólny namysł nad lepszym zsynchronizowaniem efektów dotychczasowej pracy oraz nad projektami mającymi na celu poprawę jakości podręczników oraz materiałów edukacyjnych w Europie. Dzięki temu EFREC przyczynia się do zacieśnienia współpracy międzynarodowej i wspiera bilateralne procesy pojednania od strony edukacji historycznej i obywatelskiej.

Koncepcja pojednania i zagadnienia metodologiczne

Koncepcja pojednania – szczególnie widoczne jest to w kontekście polsko-niemieckim, ale przecież nie tylko – wiąże się z tradycją myśli religijnej i zaangażowaniem organizacji kościelnych w rewizję podręczników poczynawszy od

przełomu XIX i XX wieku². EFREC nawiązuje do tej koncepcji w działaniach nad koordynacją pracy obecnych komisji podręcznikowych i organizacji pozarządowych opracowujących programy nauczania oraz podręczniki i materiały edukacyjne. Dla EFREC ważna jest koncepcja pojednania, którą można odnieść do praktyki (polityczno-)edukacyjnej. Pojednanie nie musi być powiązane z teologicznym pojęciem łaski, ale rewizja podręczników musi być zgodna z zasadami poszukiwania „prawdy historycznej”, uznania odpowiedzialności za zbrodnie i cierpienia ofiar oraz zobowiązania do zadośćuczynienia, które Corine Defrance określiła jako główne zasady pojednania³. W tym kontekście EFREC identyfikuje i analizuje warunki, które muszą zostać spełnione, aby proces przejścia od konfliktu do pojednania mógł się rozpocząć, oraz przeszkody, które mogą się pojawić w tym procesie w obszarze rewizji podręczników. EFREC dąży do tego, aby proces ten był trwały i odporny na kryzysy i polityczne wstrząsy, a pojednanie zinstytucjonalizowane, zgodnie z zaleceniami sformułowanymi przez Lily Gardner Feldman w 2016 roku⁴. Autorka zwraca uwagę w swojej publikacji na znaczenie instytucjonalizacji pojednania oraz na to, jakie formy działań i organizacji wspierają pojednanie, aby mogło ono stać się zjawiskiem trwałym, a nie doraźnym czy koniunkturalnym.

Opierając się na koncepcjach zaczerpniętych z myśli religijnej, które połączyły pojednanie z uznaniem winy, łaską i przebaczeniem, rewizja podręczników przyczyniła się zatem do pojednania. Idee te sprawdziły się również poza kontekstem religijnym. Sukces rewizji podręczników zależał i nadal zależy od umiejętności rozpoznawania różnic (kulturowych) między własnym społeczeństwem a społeczeństwem sąsiada/sąsiadów oraz opracowania odpowiednich metod, aby to rozpoznanie różnic przekładało się na proces pojednania. Rewizja podręczników musiała i musi odpowiadać konkretnym potrzebom partnerów w zakresie wyboru tematów, praktyki kulturowej procesu rewizji i form jej wyników – dlatego też

² Por. M.-C. Giuntella, *Enseignement de l'histoire et révision des manuels scolaires dans l'entre deux guerres*, [w:] *Pistes didactiques et chemins d'historiens. Textes offerts à Henri Moniot*, red. M.-C. Baquès, A. Bruter, N. Tutiaux-Guillon, Paris 2003, s. 161–189. Na temat historii terminu „pojednanie” zob. U. Pfeil, *Versöhnung gestern und heute. Einleitende Bemerkungen zu einem sich wandelnden Begriff*, [w:] *La réconciliation. Histoire d'un concept entre oubli et mémoire*, red. A. Couderc, C. Defrance, U. Pfeil, Bruxelles–Bonn–Berlin 2022, s. 13–31; C. Defrance, *La réconciliation. Entre mémoires et oubli, entre passé et avenir. Un essai de conclusion*, [w:] *La réconciliation*, op.cit., s. 327–348.

³ C. Defrance, *La réconciliation*, op.cit., s. 336.

⁴ L.G. Feldman, *Introduction to the present volume*, [w:] *The former Soviet Union and East Central Europe between Conflict and Reconciliation*, red. L.G. Feldman, R. Barash, S. Goda, A. Zempelburg, Göttingen 2016, s. 7–11.

została nazwana „sztuką praktyczną”. Wyzwaniem jest oparcie tej „sztuki praktycznej” (tj. celowych praktyk rewizji) na wynikach badań naukowych lub uczynienie samego procesu rewizji przedmiotem analizy naukowej. Z drugiej strony ważne jest, aby uniknąć zbytniego pragmatyzmu politycznego, zwanego również „dyplomacją podręcznikową”, i aby czerpać inspirację dla przyszłych działań z doświadczeń dwustronnych i wielostronnych prac nad podręcznikami.

W świetle aktualnych wyzwań pojęcia pojednania i dialogu, w których szczególne miejsce winna zająć także wspólna refleksja nad europejskimi standardami wiedzy w dziedzinie edukacji historycznej, wymagają jednak ponownego przedyskutowania i określenia. W tym kontekście inwazja Rosji na Ukrainę w lutym 2022 r. przyniosła bowiem utratę tradycyjnych historycznych pewników i zwiastowała ogromny wstrząs w obszarze wizualizacji przeszłości. Zachowanie dystansu wobec teraźniejszości nadal pozostaje co prawda miarą naukowej refleksji nad przeszłością, ale jednocześnie podstawowy konsensus historyczno-kulturowy, który rozwinął się po 1989/1990 roku, stopniowo zanika. Dialogiczna gotowość do krytycznego i samokrytycznego radzenia sobie z ciężarem XX wieku, która powstała w tym transformacyjnym czasie, była ważnym etapem w konfrontacji z przeszłością. Bez tej woli nie można byłoby sobie wyobrazić wielu spektakularnych sukcesów współpracy dwustronnej – także, a może przede wszystkim, w dziedzinie badań nad podręcznikami szkolnymi; znakomitym przykładem jest czterotomowy polsko-niemiecki podręcznik do historii „Europa. Nasza historia / Europa – Unsere Geschichte”.

Jednak z perspektywy Europy Środkowo-Wschodniej okres transformacji po 1989/1990 r. był również fazą zapomnienia i wypierania „europejskich lekcji” wspólnej historii. Był to czas kurczowego trzymania się pozornie zakorzenionych pewników, które w obliczu coraz bardziej totalitarnego i coraz bardziej agresywnego na zewnątrz reżimu w Rosji powinny były być coraz częściej kwestionowane: a mianowicie że magiczna formuła samej już tylko gotowości do dialogu jest potrzebna przede wszystkim do podkreślenia i dostrzeżenia tego, co wspólne i jednoczące, lub że praca nad wzajemnym porozumieniem musi mieć na celu wyłącznie pokazanie różnych perspektyw, aby wstąpić na drogę prowadzącą wprost do wypracowania wspólnej wersji interpretacji wydarzeń. Granice i manowce takiego pojmowania dialogu widoczne są szczególnie w kontekście naukowych i kulturowych kontaktów niemiecko-rosyjskich. W konsekwencji standardy edukacji historycznej, które zostały wspólnie opracowane w ostatnich dziesięcioleciach, są kwestionowane – nawet

jeśli odpowiadają one najwyższym naukowym oczekiwaniom⁵. Dziś wspólne projekty badawcze i infrastrukturalne, które budują zaufanie do dialogu, są potrzebne po to, by współpracować nad stworzeniem standardów edukacji historycznej w Europie, które sprostałyby wyzwaniom trudnej współczesności.

Znaczenie podręczników szkolnych

Zanim przejdziemy do szczegółowego omówienia projektu EFREC, warto się najpierw zastanowić, dlaczego potrzebna jest nam w ogóle rzetelna wiedza o materiałach edukacyjnych i jaką rolę odgrywają one w europejskich procesach pojednania. Podręczniki szkolne to w przypadku wielu przedmiotów nadal główne medium systematycznego przekazu wiedzy, a co za tym idzie, uznaje się je za czynnik konstytutywny w procesie nowoczesnego nauczania⁶. Wbrew niekorzystnym prognozom podręczniki wcale nie straciły na znaczeniu, a wręcz przeciwnie – odgrywają znaczącą rolę w dyskusjach społecznych na temat tego, jaki rodzaj i jaki zakres wiedzy jest dziś potrzebny, a także na temat innowacji dydaktycznych oraz wszechobecnej cyfryzacji mediów. Z tej racji podręczniki wzbudzają ogromne zainteresowanie na różnych płaszczyznach – społecznej, politycznej i zawodowej, zarówno wśród nauczycieli i edukatorów, jaki i w środowisku naukowym oraz wśród polityków, co jest wyraźnym dowodem na przemianę recepcyjnego charakteru materiałów dydaktycznych. Nie służą one już tylko przekazywaniu wiedzy, ale są odzwierciedleniem polityki historycznej i kultury pamięci danego kraju. Dydaktyka stała się samodzielną dyscypliną akademicką, która wykracza poza metodologię nauczania historii i zajmuje się również pamięciowo-kulturowymi i historyczno-politycznymi aspektami pracy z i nad przeszłością. W tym kontekście coraz większą wagę zyskują bi- i multilateralne materiały dydaktyczne, które ze względu na swój ponadnarodowy charakter przyczyniają się do formułowania nowoczesnych reguł w dydaktyce historii, takich jak wieloperspektywiczność, kontrowersyjność czy otwarty obraz historii.

⁵ Zob. *Dlaczego polsko-niemiecki podręcznik do historii współczesnej nie dostał akceptacji ministra Czarnka?* (Józef Krzyk w rozmowie z Robertem Trabą), [w:] „Ale Historia” (dodatek do Gazety Wyborczej) z 1 IX 2023, <https://wyborcza.pl/alehistoria/7,121681,30137224,dlaczego-polsko-niemiecki-podrecznik-do-historii.html> [dostęp 4.09.2023].

⁶ E. Fuchs, I. Niehaus, A. Stolezki, *Das Schulbuch in der Forschung. Analysen und Empfehlungen für die Bildungspraxis*, Göttingen 2014, s. 9. Aktualny przegląd badań w tym zakresie zawiera publikacja: *The Palgrave Handbook of Textbook Studies*, red. E. Fuchs, A. Bock, New York 2018.

Historia rozmów podręcznikowych

Doświadczenia dwóch wojen światowych stanowiły kluczowy impuls do poddania programów nauczania i podręczników krytycznej analizie. Już w 1951 roku Georg Eckert powołał w Brunshwiku przy Wyższej Szkole Pedagogicznej im. Immanuela Kanta pierwszy Międzynarodowy Instytut Poprawy Podręczników Szkolnych, który postawił sobie za cel osiągnięcie porozumienia międzynarodowego poprzez organizację bilateralnych rozmów podręcznikowych⁷. Sektor edukacji wniósł zatem nieoceniony wkład w sukces pojednania i porozumienia oraz wzmocnił międzynarodową chęć współpracy, zarówno w Europie, jak i poza nią⁸.

Początek powojennych bilateralnych rozmów podręcznikowych miał miejsce w 1949 roku podczas brytyjsko-niemieckiej konferencji nauczycieli historii. Rozmowy te miały w swojej początkowej fazie na celu wyeliminowanie z podręczników do historii błędów rzeczowych oraz przede wszystkim stereotypów i mitów odwołujących się do archetypu wrogości. W 1951 roku zorganizowano podobne spotkanie z badaczami i nauczycielami z Francji, co zapoczątkowało działalność Niemiecko-Francuskiej Komisji Podręcznikowej. Wraz z rozpoczęciem procesu integracji (zachodnio-)europejskiej niemieckie bilateralne rozmowy podręcznikowe wkrótce rozszerzyły się o Włochy i kraje północnoeuropejskie, a także o Austrię i Szwajcarię. W tym samym czasie (w latach 50.) rozpoczął się dialog z Jugosławią oraz Polską. W tym kontekście kluczową rolę odegrali historyk Enno Meyer oraz socjolog Władysław Markiewicz⁹.

W ramach „nowej polityki wschodniej” kanclerza Willy’ego Brandta prace badawcze nad podręcznikami nabrały od lat 70. tempa poprzez nawiązanie kontaktów naukowych z Rumunią oraz Polską¹⁰. Z perspektywy RFN szczególne znaczenie dla międzynarodowych stosunków podręcznikowych miał dialog

⁷ [Woryginalne: Internationales Institut für Schulbuchverbesserung] zob. E. Fuchs, S. Sammler, *Schulbücher zwischen Tradition und Innovation. Ein Streifzug durch die Geschichte des Georg-Eckert-Instituts*, Braunschweig 2015, s. 4.

⁸ Zob. S. Sammler, *Schulbuchgespräche in friedenspädagogischer Absicht*, [w:] *Verständigung und Versöhnung nach dem ‘Zivilisationsbruch’? Deutschland in Europa nach 1945*, red. C. Defrance, U. Pfeil, Brüssel 2016, s. 605–624.

⁹ Zob. K. Ruchniewicz, *Enno Meyer a Polska i Polacy (1939–1990). Z badań nad początkami Wspólnej Komisji Podręcznikowej PRL–RFN*, Wrocław 1994.

¹⁰ Zob. I. Kąkolewski, *Polsko-niemiecki dialog podręcznikowy i jego wpływ na kulturę dialogu w Europie i Azji w XX i początkach XXI wieku*, [w:] *Stosunki polsko-niemieckie w ćwierćwiecze później*, red. K. Gładkowski, Olsztyn 2018, s. 61–72.

prowadzony z Francją, Polską¹¹ i Izraelem oraz powołanie bilateralnych komisji: Wspólnej Polsko-Niemieckiej Komisji Podręcznikowej Historyków i Geografów (1972)¹² oraz Niemiecko-Izraelskiej Komisji Podręcznikowej (1981)¹³. Georg Eckert był bardzo zaangażowany w rozwój procesu rewizji podręczników szkolnych i dzięki talentom dyplomatycznym doprowadził do rozbudowy sieci kontaktów, które po dziś dzień odgrywają kluczową rolę w dziedzinie współpracy i instytucjonalizacji badań nad materiałami edukacyjnymi. Mowa tutaj m.in. o kooperacji między stowarzyszeniami nauczycieli, Ministerstwem Spraw Zagranicznych RFN, UNESCO oraz Radą Europy¹⁴.

Tło powstania EFREC

Mimo długoletniego zaangażowania różnych podmiotów w rewizję treści podręczników szkolnych w ostatnich latach można zaobserwować niepokojące tendencje. Dotychczasowe standardy dydaktyczne są podważane przez dyskursy nacjonalistyczne i ksenofobiczne. Dodatkowo prowadzona przez Federację Rosyjską wojna przeciwko Ukrainie, legitymizowana przez stronę rosyjską argumentami rewizjonistycznymi o charakterze pseudo-historycznym, po raz kolejny uwytknęła potrzebę aktywnego przeciwdziałania tym zjawiskom w obszarze edukacji. To z kolei wymaga nowoczesnego i odpornego na tendencje nacjonalistyczne podejścia na trzech płaszczyznach: politycznej, edukacji szkolnej oraz organizacyjnej. Polityka musi odpowiednio zareagować na nowe konflikty militarne i rosnące tendencje nacjonalistyczne, które stanowią zagrożenie dla ustanowionej po II wojnie światowej koncepcji społeczeństwa opartego na zasadach budowania pokoju i współpracy. Tymczasem na poziomie edukacji szkolnej nauczanie historii straciło w wielu krajach dominującą pozycję, a opracowanie nowych

¹¹ W procesie inicjacji polsko-niemieckich rozmów podręcznikowych szczególną rolę odegrały również inicjatywy społeczeństwa obywatelskiego, takie jak Akademia Ewangelicka z Berlina Zachodniego, która zorganizowała w 1969 roku konferencję na temat obrazu Polski w niemieckiej szkole; zob. K. Ruchniewicz, *Der Entstehungsprozess der Gemeinsamen deutsch-polnischen Schulbuchkommission 1937/38–1972*, „Archiv für Sozialgeschichte” 2005, t. 45, s. 237–252.

¹² Zob. T. Strobel, *Transnationale Wissenschafts- und Verhandlungskultur. Die Gemeinsame Deutsch-Polnische Schulbuchkommission 1972–1990*, Göttingen 2015.

¹³ Zob. E. Fuchs, S. Sammler, *Schulbücher zwischen Tradition und Innovation. Ein Streifzug durch die Geschichte des Georg-Eckert-Instituts*, Braunschweig 2015, s. 6–7.

¹⁴ Por. S. Sammler, *Institutionalising international textbook work: from Braunschweig to Strasbourg*, [w:] M. Bode [et al.], *Georg Eckert: A Driving Force in International Textbook Revision and Cultural Policy*, Eckert. Dossiers 2, 2021.

standardów dydaktycznych wymaga odpowiedniego przystosowania się szkół i nauczycieli oraz dostosowania materiałów edukacyjnych do przekazywania wiedzy zorientowanej na kształcenie umiejętności krytycznego myślenia i wieloperspektywiczności. Istniejące zaś bi- i multilateralne organizacje zajmujące się analizą planów nauczania i podręczników szkolnych (najczęściej są to komisje podręcznikowe i historyczne) muszą się zmierzyć z rosnącą liczbą inicjatyw obywatelskich, przy czym brakuje w tym obszarze transparentności i koordynacji.

W tym kontekście ścisła współpraca międzynarodowa nad opracowaniem materiałów dydaktycznych ma kluczowe znaczenie. Do najlepszych przykładów tego typu współpracy w Europie należą trzy bilateralne projekty podręcznikowe: projekt Joint History Books 1998–2016 (wspólna inicjatywa 13 krajów Europy Południowo-Wschodniej)¹⁵, francusko-niemiecki podręcznik „Histoire/Geschichte”¹⁶ oraz polsko-niemiecki podręcznik do historii „Europa. Nasza historia / Europa – Unsere Geschichte”¹⁷. Zarówno francusko-niemiecki jak i polsko-niemiecki projekt doczekał się wielu szczegółowych analiz naukowych¹⁸. Tego typu przykładów jest zdecydowanie więcej, a mnogość i różnorodność projektów opartych na współpracy bi- oraz multilateralnej to dobra wiadomość, choć z tego rodzaju współpracą wiąże się bardzo złożone wyzwanie. Podręczniki czy też inne materiały edukacyjne opracowane w wyniku współpracy międzynarodowej to nie tylko wartościowe produkty współpracy. Na uznanie i większą uwagę zasługuje sam proces ich powstawania: prowadzenie żmudnego, wieloletniego międzynarodowego dialogu, gotowość do poszukiwania i zawierania kompromisów, trudności wynikające z różnic językowych oraz odmiennego podejścia metodycznego, wpływ polityki i kultury, a także ogromna wartość dodana wynikająca z otwarcia się na nowe impulsy

¹⁵ Por. <https://www.jointhistory.net/index.html> [dostęp 4.09.2023].

¹⁶ *Histoire/Geschichte*, 3 tomy, Paris–Leipzig 2006–2011.

¹⁷ Por. Zalecenia do bilateralnego polsko-niemieckiego projektu: <https://schulbuchkommission.eu/wp-content/uploads/podrecznik-do-historiiprojekt-polsko-niemiecki-zalecenia.pdf>. Cztery tomy polsko-niemieckiego podręcznika „Europa. Nasza historia” ukazały się w latach 2016–2020. Więcej informacji na ten temat por. <https://europa-nasza-historia.org/> [dostęp 4.09.2023].

¹⁸ J. Danyel, J. C. Behrends (red.), *Grenzgänger und Brückenbauer. Zeitgeschichte durch den Eisernen Vorhang*, Göttingen 2019 (por. https://meinclio.clio-online.de/uploads/media/book/toc_book-55219.pdf [dostęp 8.12.2023]). Zob. K. Ruchniewicz, *Porozumienie ponad granicami. Niemiecko-francuski i niemiecko-polski podręcznik historii. Analiza porównawcza*, [w:] *Trójkąt Weimarski w Europie. Współpraca polsko-niemiecko-francuska. Powstanie-potencjał-perspektywy*, red. K.H. Standke, Toruń 2009, s. 311–324; C. Defrance, U. Pfeil, *Symbol or Reality? The background, implementation and development of the Franco-German history textbook*, [w:] *History Education and Post-Conflict Reconciliation Reconsidering Joint Textbook Projects*, red. K. Korostelina, S. Lässig, London 2013, s. 52–68.

płynące z odmiennych tradycji dydaktyki historii – te wszystkie płaszczyzny są ważnymi etapami procesu powstawania materiałów edukacyjnych i stanowią wartościowy przykład dobrych praktyk dialogu międzynarodowego. Niestety, te ważne procesy i ich produkty giną dziś w cyfrowym gąszczu informacji. Niektóre bilateralne projekty informują o swoich działaniach w publikacjach lub na własnych stronach internetowych, inne przygotowują te informacje nawet w języku angielskim, co jest zdecydowanym ułatwieniem dla szerszego grona odbiorców. Większości cennych projektów brakuje jednak odpowiedniego zaplecza finansowo-personalnego, by podołać cyfrowym wyzwaniom XXI wieku, wynikającym z nowoczesnego i możliwie interaktywnego sposobu przekazywania informacji. Na poziomie europejskim brakuje skonsolidowanego archiwum czy też platformy, która informowałaby zarówno o bieżących, jak i zakończonych projektach tego typu. W ramach odpowiedzi na te wyzwania Instytut Leibniza do Badań nad Mediami Edukacyjnymi zdecydował się powołać w 2021 roku projekt EFREC, który w obecnej fazie jest finansowany przez niemieckie Ministerstwo Spraw Zagranicznych¹⁹.

Cele EFREC

EFREC zrzesza aktualnie 21 bi- lub multilateralnych inicjatyw z 17 krajów, w tym komisje podręcznikowe i komisje historyków, działających na rzecz dialogu podręcznikowego. Trzeba podkreślić, że w przypadku EFREC nie chodzi o kolejny projekt funkcjonujący równolegle do istniejących już inicjatyw. Celem EFREC jest raczej przezwycięzenie fragmentaryzacji działań z zakresu rewizji podręczników i materiałów edukacyjnych w Europie oraz stworzenie trwałej formy wymiany i archiwizacji cennych informacji na temat innowacyjnych procesów dialogu oraz związanych z tym projektów i produktów. EFREC stwarza warunki do prowadzenia kompleksowego i międzynarodowego dialogu na rzecz edukacji historyczno-obywatelskiej w Europie i poza nią. Ponadto organizacja ta podejmuje próby lepszej koordynacji i intensyfikacji tego dialogu oraz prowadzi badania nad opracowaniem nowych standardów z zakresu rewizji podręczników i materiałów edukacyjnych, a także wspiera projekty służące tworzeniu innowacyjnych materiałów dydaktycznych.

¹⁹ Oficjalna nazwa Instytutu Georga Eckerta od 2021 brzmi: Instytut Leibniza do Badań nad Mediami Edukacyjnymi | Instytut Georga Eckerta. Więcej informacji na temat historii oraz zakresu badań Instytutu Georga Eckerta por. E. Fuchs, K. Henne, S. Sammler, *Mission Textbook. The History of the Georg Eckert Institute*, Braunschweig 2022.

Forum EFREC czerpie w swojej działalności z dorobku doświadczeń trzech bilateralnych komisji podręcznikowych, których sekretariaty naukowe od lat mieszczą się w Instytucie Leibniza do Badań nad Mediami Edukacyjnymi, a mianowicie Wspólnej Polsko-Niemieckiej Komisji Podręcznikowej Historyków i Geografów, Niemiecko-Izraelskiej Komisji Podręcznikowej oraz Niemiecko-Czeskiej Komisji Podręcznikowej²⁰. Bi- oraz multilateralne inicjatywy związane z badaniami podręczników szkolnych oraz ich specyficzny sposób współpracy oparty na międzynarodowym i międzykulturowym dialogu, a także ogromne doświadczenie w zakresie badań nad materiałami edukacyjnymi mają wysoką wartość innowacyjną, gdyż łączą różne narodowe narracje historyczne i tradycje dydaktyczne, a tym samym sprzyjają empatii i tolerancji w stosunku do odmiennych konstrukcji historycznych.

Synergia powstająca dzięki wymianie doświadczeń to ważny krok w kierunku zrozumienia, pojednania i współpracy w obszarze tworzenia mediów edukacyjnych, zwłaszcza w obliczu aktualnych wydarzeń w Europie. Szczególnie po pełnoskalowej inwazji Federacji Rosyjskiej na Ukrainę w lutym 2022 r. widać, jak istotny jest aktywny udział w EFREC ekspertek i ekspertów ze strony ukraińskiej, zrzeszonych między innymi w Polsko-Ukraińskiej Komisji Podręcznikowej. Jednocześnie porównując Polsko-Niemiecką i Polsko-Ukraińską Komisję Podręcznikową można zaobserwować, jak różne struktury i warunki działania charakteryzują inicjatywy bilateralne zrzeszone w EFREC. Podczas gdy Polsko-Niemiecka Komisja Podręcznikowa zyskała swoją reputację dzięki współpracy prowadzonej mimo różnic systemowych wynikających z dzielącej Europę „żelaznej kurtyny” oraz dzięki rewizji treści podręczników szkolnych i programów nauczania, stając się z czasem pionierem w zakresie prowadzenia badań dydaktycznych o bilateralnym charakterze i wspólnego tworzenia materiałów edukacyjnych oraz serii podręczników, powstała w 1993 roku Polsko-Ukraińska Komisja Podręcznikowa pozostaje w dużej mierze zależna od zaleceń obu rządów i działa w warunkach wojny w Ukrainie. Podczas gdy Polsko-Niemiecka Komisja Podręcznikowa po intensywnej bilateralnej pracy ostatnich dekad od 2020 roku stara się stworzyć podwaliny wspólnej, europejskiej narracji historycznej, to dialog polsko-ukraiński – przynajmniej w świetle dotychczasowych strategii i wyników pracy – koncentruje się na tradycyjnie rozumianej bilateralnej rewizji treści podręczników, a kwestie wdrażania własnych zaleceń w podręcznikach, programach nauczania czy w praktyce szkolnej – na przykład we współpracy z nauczycielami z obu krajów – nie były

²⁰ Por. <https://www.gei.de/wissenstransfer/internationale-schulbucharbeit> [4.09.2023].

do tej pory częścią dwustronnej pracy nad podręcznikami²¹. Polsko-Ukraińska Komisja Podręcznikowa jest też stosunkowo daleka od praktyki wypracowania mechanizmów nauczania kontrowersyjnych treści wspólnej historii poprzez włączenie w ten proces nowych rozwiązań dydaktycznych integrujących w narracje podręcznikowe różne punkty widzenia lub odmienną rolę danych wydarzeń historycznych w kulturze pamięci, choć dynamika rozmów pozostaje duża, a wojenna cezura roku 2022 być może stanowić będzie przełom w myśleniu o nowych zadaniach dla tej Komisji, np. w kontekście potrzeby opracowania wspólnego polsko-ukraińskiego podręcznika do historii. Niewykluczone, że stanie się to dzięki inspiracji konkretnymi metodologicznymi i dydaktycznymi rozwiązaniami, zastosowanymi w polsko-niemieckim podręczniku „Europa. Nasza historia / Europa – Unsere Geschichte”²².

Dzięki odpowiedniej infrastrukturze cyfrowej EFREC tworzy sieć, w ramach której specjaliści organizujący bi- i multilateralne inicjatywy z zakresu badań i rewizji treści podręczników, programów nauczania oraz materiałów edukacyjnych mogą się lepiej poznać oraz – co nie mniej istotne – zaprezentować wyniki swojej działalności oraz metody pracy. Na forum EFREC można dzielić się doświadczeniami na temat genezy wspólnych projektów i przedstawić konkretne owoce swojej pracy, czyli np. bilateralne podręczniki do historii, materiały edukacyjne dla nauczycieli oraz uczniów, wyniki badań dotyczące planów nauczania czy też zalecenia dla podmiotów decyzyjnych – świata polityki edukacyjnej, wydawnictw czy zespołów autorskich. Ponadto EFREC tworzy ogólnie dostępną bazę publikacji naukowych z zakresu międzynarodowej rewizji podręczników szkolnych, publikuje wyniki badań i organizuje we współpracy z partnerami międzynarodowe projekty, w tym regionalne warsztaty i konferencje naukowe. Aby wspierać produkcję wysokiej jakości materiałów edukacyjnych, EFREC utrzymuje również bliski kontakt z nauczycielami i dydaktykami. Dzięki popularyzacji różnych materiałów dydaktycznych oraz pomocy oferowanej nauczycielom EFREC cieszy się dużym zainteresowaniem wśród tych ostatnich. Nauczyciele cenią sobie praktyczne walory forum EFREC i biorą liczny udział w warsztatach i konferencjach, gdzie

²¹ Por. K. Sanojca, *Trzy dekady doświadczeń Polsko-Ukraińskiej Komisji Ekspertów do spraw Doskonalenia Treści Podręczników Szkolnych Historii i Geografii*, „Wiadomości Historyczne” 2022, nr 2, s. 27–30.

²² Por. M. Wiatr, D. Pick, *Transnationale Ansätze in der Geschichtsdidaktik aus bilateraler Sicht. Zum deutsch-polnischen Geschichtsbuchprojekt „Europa – Unsere Geschichte / Europa. Nasza historia“*, [w:] *Themenheft. Bildungspropaganda-Bildungsnationalismus-Bildungskooperation*, red. M. Heinemann, E. Fuchs, „Bildung und Erziehung” 2022, nr 2, s. 164–186.

dziela się spostrzeżeniami na temat zastosowania i jakości aktualnych materiałów edukacyjnych – a te konstruktywne uwagi są nieocenione w procesie tworzenia nowych pomocy naukowych czy konkretnych pomysłów projektowych. W przyszłości EFREC zamierza również udzielać wsparcia w procesie ubiegania się o pobyty badawcze w Instytucie Leibniza do Badań nad Mediami Edukacyjnymi oraz umożliwić korzystanie z zasobów nowoczesnej biblioteki naukowej Instytutu. Ponadto forum EFREC docelowo planuje udzielać wsparcia merytorycznego w procesie pozyskiwania partnerów, grantów i środków finansowych na projekty dotyczące współpracy międzynarodowej w obszarze edukacji.

Dotychczasowe doświadczenia i efekty pracy EFREC

W roku 2021 grupa projektowa opracowała kwestionariusz na temat rodzaju organizacji, obszarów działania, metod i wytworzonych materiałów oraz ich znaczenia dla polityki edukacyjnej, który umożliwia zidentyfikowanie kompetentnych partnerów do współpracy i poznanie ich konkretnych potrzeb. Dzięki temu EFREC stworzył skonsolidowany przegląd działań inicjatyw państwowych i obywatelskich w zakresie rewizji podręczników i programów nauczania, a także produkcji mediów edukacyjnych w Europie i poza nią. W pierwszej fazie kwerendy udało się zidentyfikować ponad 100 inicjatyw o bi- oraz multilateralnym charakterze, większość z Europy Środkowej i Wschodniej. Przedstawiciele ok. 20% spośród zidentyfikowanych inicjatyw gotowi byli natychmiast podjąć współpracę w ramach EFREC, i to już nawet w bardzo wczesnej fazie projektu. Aktualnie EFREC zrzesza 21 inicjatyw z 17 krajów²³.

Wspólnie z inicjatywami partnerskimi forum EFREC zorganizowało w kwietniu 2022 roku konferencję inauguracyjną. Podczas tego spotkania uczestnicy

²³ Do aktywnego udziału w projekcie EFREC zgłosiły się m.in. następujące inicjatywy partnerskie: Wspólna Komisja Ekspertów do Kwestii Zagadnień Dydaktycznych i Historycznych z Bułgarii i Macedonii Północnej, Fundacja „CELL” z Holandii, Stowarzyszenie Nauczycieli „HIPMONT” z Czarnogóry, Niemiecko-Izraelska Komisja Podręcznikowa, Centrum Badań Historycznych Polskiej Akademii Nauk w Berlinie, Centrum mierzenia się z przeszłością „Documenta” z Chorwacji, Stowarzyszenie na rzecz Dialogu i Badań Historycznych „AHDR” z Cypru, Centrum Studiów Niemieckich i Europejskich im. W. Brandta Uniwersytetu Wrocławskiego, Stowarzyszenie Nauczycieli „Nova Doba” z Ukrainy, Wspólna Komisja ds. Badań nad Najnowszą Historią Stosunków Niemiecko-Rosyjskich, Europejskie Centrum ds. Mniejszości Narodowych „ECMI” z Niemiec, Muzeum Berlin Karlshorst, Polsko-Ukraińska Komisja Podręcznikowa, Niemiecko-Czeska Komisja Podręcznikowa oraz Wspólna Polsko-Niemiecka Komisja Podręcznikowa.

pracowali nad profilem forum i dyskutowali na temat tego, jakie kluczowe historyczne tematy można zidentyfikować: 1) w społeczeństwach znajdujących się w fazie konfliktu zbrojnego, 2) w społeczeństwach postkonfliktowych oraz 3) w społeczeństwach w fazie pokoju, a także wymieniali się doświadczeniami dotyczącymi różnych form efektów pracy i form organizacji w obszarze rewizji i tworzenia materiałów edukacyjnych²⁴. Ponadto zespół EFREC zaprezentował prototyp strony internetowej, otwierając dyskusję na temat specyficznych potrzeb bi- oraz multilateralnych inicjatyw w tym zakresie. Uczestnicy podkreślili potrzebę objęcia badaniami całego cyklu produkcji mediów edukacyjnych, jak również konieczność bardziej intensywnej wymiany doświadczeń. Apelowali również o zacieśnienie współpracy regionalnej wykraczającej poza logikę lub praktyki współpracy *stricte* bilateralnej.

Forum EFREC zorganizowało we wrześniu 2022 roku w ramach ścisłej współpracy z paryskim Ośrodkiem Naukowym PAN, Centrum Badań Historycznych PAN w Berlinie oraz paryskim Instytutem Nauk Politycznych i Społecznych (Institut des sciences sociales du politique CNRS-Université Paris Nanterre – ENS Paris-Saclay) drugą konferencję pod hasłem „Przeszłość dla przyszłości: Jakiego podręcznika do historii potrzebuje Europa w XXI wieku?”²⁵. Historycy, przedstawiciele nauk społecznych i nauczyciele z Niemiec, Polski, Francji, Mołdawii, Serbii i Ukrainy dyskutowali o nowych materiałach edukacyjnych do nauczania historii. Forum EFREC wniosło tym samym istotny wkład w międzynarodową debatę na temat prac koncepcyjnych w dziedzinie tworzenia nowych materiałów edukacyjnych. Centralnym zagadnieniem konferencji w Paryżu była identyfikacja wspólnych cech i różnic we współpracy Europy Zachodniej, Środkowej i Wschodniej na tle odmiennych priorytetów i wyznaczników w dziedzinie polityki historycznej i dydaktyki historii, a także potrzeba doprowadzenia do wzajemnej konwersji tych perspektyw.

Szczególnie intensywnie zespół EFREC koncentrował się na nawiązaniu współpracy regionalnej poprzez organizację warsztatów tematycznych. Pierwszy tego typu warsztat odbył się w grudniu 2022 roku w Kiszyniowie i został zorganizowany we współpracy z tamtejszym Państwowym Uniwersytetem

²⁴ Zob. sprawozdanie z pierwszej konferencji EFREC: <https://efrec.gei.de/products/details/report-on-the-first-efrec-conference> [dostęp 4.09.2023].

²⁵ Zob. program drugiej konferencji EFREC: <https://efrec.gei.de/events/details/second-efrec-conference> [dostęp 4.09.2023].

Pedagogicznym im. Iona Creangă. Podczas spotkania uczestnicy dyskutowali na temat tego, jakie wsparcie byłoby potrzebne dla rozwoju edukacji szkolnej i historycznej w Mołdawii, Rumunii i Ukrainie, oraz jakie perspektywy i innowacyjne pomysły dydaktyczne oferują te kraje w zakresie współpracy europejskiej, szczególnie jeśli chodzi o proces tworzenia programów nauczania i podręczników szkolnych i materiałów edukacyjnych.

W 2023 roku EFREC zorganizował kolejne konferencje aukowe, panele i warsztaty w Belgradzie, Wilnie²⁶ oraz na Cyprze. Obecnie grupa projektowa zajmie się rozbudową strony internetowej i poszerzeniem jej o forum dyskusyjne, które ułatwi komunikację i pracę koncepcyjną nad nowymi multilateralnymi projektami. Niezwykle ważne doświadczenia wyniesione ze spotkań w latach 2022 i 2023 znalazły odzwierciedlenie w pierwszej publikacji EFREC, obejmującej zalecenia dla decydentów w dziedzinie polityki edukacyjnej²⁷ oraz zaleceniach dla decydentów w dziedzinie polityki edukacyjnej. Tymczasem forum EFREC kontynuuje prowadzenie kwerendy na temat badań i aktywności wśród bi- oraz multilateralnych inicjatyw w Europie, oraz szuka nowych partnerów do współpracy, informacji o projektach czy inspiracji do dalszych działań, by wspierać rozwój edukacji i dążyć do pluralistycznego podejścia wobec wyzwań stojących przed edukacją szkolną w Europie.

²⁶ Wraz ze Wspólną Polsko-Niemiecką Komisją Podręcznikową EFREC zostało zaproszone do współorganizacji międzynarodowego kongresu „Ukraina i Europa inaczej odczytane. Nowe wyzwania dla historyków”. To ważne wydarzenie, w którym wzięło udział ponad 250 historyków m.in. z Litwy i pozostałych krajów bałtyckich, Ukrainy, Polski i Niemiec, odbyło się w Wilnie od 14 do 17 września 2023 roku. Kongres ma na celu podjęcie dyskusji o potrzebie nowej narracji o historii Ukrainy i całego regionu Europy Środkowo-Wschodniej oraz refleksję nad rolą podręczników i materiałów edukacyjnych w tym procesie. EFREC oraz Polsko-Niemiecka Komisja Podręcznikowa zorganizowały w ramach kongresu panel „Jak uczyć historii Ukrainy i regionu Ukraina-Litwa-Białoruś? Stare i nowe podręczniki dotyczące historii regionu”. W dyskusji na temat praktyki nauczania w oparciu o bilateralne materiały edukacyjne (zwłaszcza w kontekście polsko-niemieckim i polsko-ukraińskim) udział wzięli członkowie zespołu EFREC, członkowie Prezydium Komisji a także przedstawiciele innych inicjatyw bilateralnych działających na polu edukacji szkolnej z Polski, Ukrainy, Litwy i Białorusi. Zob. program konferencji: <https://vilniuscongress.com/pl/home> [dostęp 4.09.2023].

²⁷ *A new format for international collaboration and research on educational media*, <https://repository.gei.de/bitstream/handle/11428/361/PB%20223.pdf> [dostęp 18.12.2023].

BIBLIOGRAFIA

Opracowania

- Danyel J., Behrends J. C. (red.), *Grenzgänger und Brückenbauer. Zeitgeschichte durch den Eisernen Vorhang*, Göttingen 2019.
- Defrance C., *La réconciliation. Entre mémoires et oubli, entre passé et avenir. Un essai de conclusion*, [w:] *La réconciliation. Histoire d'un concept entre oubli et mémoire*, red. A. Couderc, C. Defrance, U. Pfeil, Bruxelles–Bonn–Berlin 2022.
- Defrance C., Pfeil U., *Symbol or Reality? The background, implementation and development of the Franco-German history textbook*, [w:] *History Education and Post-Conflict Reconciliation Reconsidering Joint Textbook Projects*, red. K. Korostelina, S. Lässig, London 2013.
- Fuchs E., Henne K., Sammler S., *Mission Textbook. The History of the Georg Eckert Institute*, Braunschweig 2022.
- Fuchs E., Niehaus I., Stolezki A., *Das Schulbuch in der Forschung. Analysen und Empfehlungen für die Bildungspraxis*, Göttingen 2014.
- Fuchs E., Sammler S., *Schulbücher zwischen Tradition und Innovation. Ein Streifzug durch die Geschichte des Georg-Eckert-Instituts*, Braunschweig 2015.
- Gardner Feldman L., Introduction to the present volume, [w:] *The former Soviet Union and East Central Europe between Conflict and Reconciliation*, red. L.G. Feldman, R. Barash, S. Goda, A. Zempelburg, Göttingen 2016.
- Giuntella M.-C., *Enseignement de l'histoire et révision des manuels scolaires dans l'entre deux guerres*, [w:] *Pistes didactiques et chemins d'historiens. Textes offerts à Henri Moniot*, red. M.-C. Baquès, A. Bruter, N. Tutiaux-Guillon, Paris 2003.
- Histoire/Geschichte*, 3 tomy, Paris–Leipzig, 2006–2011.
- Kąkolewski I., *Polsko-niemiecki dialog podręcznikowy i jego wpływ na kulturę dialogu w Europie i Azji w XX i początkach XXI wieku*, [w:] *Stosunki polsko-niemieckie w ćwierćwiecze później*, red. K. Gładkowski, Olsztyn 2018.
- Kucharczyk J., Łada-Konefał A., *Podzieleni Polacy i sceptyczni Niemcy. Wzajemne postrzeganie w kontekście polskiej i niemieckiej polityki historycznej. Barometr Polska-Niemcy 2023. Część druga*, Instytut Spraw Publicznych, Deutsches Polen-Institut, Warszawa–Darmstadt 2023.
- The Palgrave Handbook of Textbook Studies*, red. E. Fuchs, A. Bock, New York 2018.
- Pfeil U., *Versöhnung gestern und heute. Einleitende Bemerkungen zu einem sich wandelnden Begriff*, [w:] *La réconciliation. Histoire d'un concept entre oubli et mémoire*, red. A. Couderc, C. Defrance, U. Pfeil, Bruxelles–Bonn–Berlin 2022.
- Ruchniewicz K., *Porozumienie ponad granicami. Niemiecko-francuski i niemiecko-polski podręcznik historii. Analiza porównawcza*, [w:] *Trójkąt Weimarski w Europie. Współpraca polsko-niemiecko-francuska. Powstanie-potencjał-perspektywy*, red. K.H. Standke, Toruń 2009.
- Ruchniewicz K., *Enno Meyer a Polska i Polacy (1939–1990). Z badań nad początkami Wspólnej Komisji Podręcznikowej PRL-RFN*, Wrocław 1994.

- Ruchniewicz K., *Der Entstehungsprozess der Gemeinsamen deutsch-polnischen Schulbuchkommission 1937/38–1972*, „Archiv für Sozialgeschichte“ 2005, t. 45.
- Sammler S., *Institutionalising international textbook work: from Braunschweig to Strasbourg*, [w:] M. Bode [et al.], *Georg Eckert: A Driving Force in International Textbook Revision and Cultural Policy*, Eckert. Dossiers 2, 2021.
- Sammler S., *Schulbuchgespräche in friedenspädagogischer Absicht*, [w:] *Verständigung und Versöhnung nach dem 'Zivilisationsbruch'? Deutschland in Europa nach 1945*, red. C. Defrance, U. Pfeil, Brüssel 2016.
- Sanojca K., *Trzy dekady doświadczeń Polsko-Ukraińskiej Komisji Ekspertów do spraw Doskonalenia Treści Podręczników Szkolnych Historii i Geografii*, „Wiadomości Historyczne” 2022, nr 2.
- Strobel T., *Transnationale Wissenschafts- und Verhandlungskultur. Die Gemeinsame Deutsch-Polnische Schulbuchkommission 1972–1990*, Göttingen 2015.
- Wiatr M., Pick D., *Transnationale Ansätze in der Geschichtsdidaktik aus bilateraler Sicht. Zum deutsch-polnischen Geschichtsbuchprojekt „Europa – Unsere Geschichte / Europa. Nasza historia”*, [w:] *Themenheft: Bildungspropaganda-Bildungsnationalismus-Bildungskoooperation*, red. M. Heinemann, E. Fuchs, „Bildung und Erziehung“ 2022, nr 2.

Materiały internetowe

- <https://europa-nasza-historia.org/> [dostęp 4.09.2023].
- <https://www.joinhistory.net/index.html> [dostęp 4.09.2023].
- Rada Zarządzająca i Rada Ekspertów projektu „Polsko-Niemiecki Podręcznik do Nauczania Historii”. *Podręcznik do historii. Projekt polsko-niemiecki. Zalecenia*. <https://schulbuchkommission.eu/wp-content/uploads/podrecznik-do-historiiprojekt-polsko-niemiecki-zalecenia.pdf>. [dostęp 4.09.2023].
- Georg-Eckert Institut. Kick-off Conference of the European Forum for Reconciliation and Cooperation in History and Social Sciences Education (EFREC). *Conference Report*. https://www.gei.de/fileadmin/gei.de/pdf/projekte/wiu_efrec/first_EFREC_Conference_report_ENG_final.pdf [dostęp 4.09.2023].
- European Forum for Reconciliation and Cooperation in History and Social Sciences Education-Konferenz. *Aus der Vergangenheit für die Zukunft lernen. Welches Geschichtsbuch braucht Europa im 21. Jahrhundert?*. https://www.gei.de/fileadmin/gei.de/pdf/projekte/wiu_efrec/Zweite_EFREC_Konferenz_Paris_Infos_fuer_die_Webseite.pdf [dostęp 4.09.2023].
- Georg-Eckert Institut. *Internationale Schulbucharbeit*. <https://www.gei.de/wissenstransfer/internationale-schulbucharbeit> [dostęp 4.09.2023].

